

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.4>**Іванченко О. М.,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри загальної теорії права та держави

Національного університету «Одеська юридична академія»

ЛЕГІТИМНІСТЬ ТА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Анотація. У статті здійснено теоретико-правове дослідження аспектів співвідношення легітимності та тлумачення норм права в сучасній державі. Визначено, що мета тлумачення – правильне, точне і однакове розуміння і застосування закону, виявлення його суті, яку законодавець вклав у словесне формулювання, воно покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону, з'ясувати сенс того, що законодавець сформулював. Доведено, що необхідність тлумачення норм права обумовлена різними факторами, в тому числі динамікою суспільних відносин і, відповідно, динамікою законодавства, тлумачення покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону, воно не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів. Аргументовано, що право стає легітимним тільки в тому випадку, коли встановлені законом правила отримали відповідне обґрунтування в суспільній свідомості. Зазначено, що дотримання легітимності в процесі тлумачення і застосування норм права сприяє забезпеченню рівності всіх перед законом, однаковому розумінню сенсу і змісту норм права, а також виявленню недосконалості законодавства і його розвитку, крім того, легітимність вимагає розкривати сенс і зміст норм, виходячи в першу чергу з самого закону і законодавства в цілому. Обґрунтовано, що пріоритетним у діяльності правозастосовувача має бути результат – легітимність, тобто сприйняття суспільством, в рамках якого реалізуються засади справедливості і доцільності. Визначено, що орієнтація в першу чергу на засади справедливості і доцільності в процесі тлумачення і застосування норм права може перешкоджати розвитку і вдосконаленню законодавства, адже відхилення від існуючих правил змушує забувати про їх недоліки. Наголошено, що якщо закон не дозволяє в достатній мірі виявити сенс і зміст норми права, слід звернутися до норм, пов'язаних з тлумаченням, викладеним в інших нормативно-правових актах, принципів права, що становлять основу чинного законодавства. Аргументовано, що в разі, якщо використання вищевикладених правил не дозволило встановити зміст і сенс норми права, слід звернутися до зовнішніх джерел тлумачення – роз'яснень офіційного характеру, які надаються уповноваженими на те органами, але з позицій легітимності пріоритет необхідно віддавати внутрішнім джерелам тлумачення: нормативно-правовому акту, що містить норму, яка тлумачиться і законодавству в цілому, включаючи цілі і принципи правового регулювання. Визначено, що отримання вимог легітимності в процесі тлумачення норм права вимагає від правозастосовувача серйозної теоретичної підготовки, розвинутого логічного мислення. Зроблено висновок, що засади легітимності вимагають моральної і психологічної стійкості правозастосовувача, що не дозволяє йому відхилитися в залежності від конкретних політичних, соціальних та інших умов, в тому числі особистого характеру, від істинного сенсу і змісту норми права.

Ключові слова: *легітимність права, тлумачення, нормативно-правовий акт, норма права, правова держава, справедливість, доцільність, суспільна свідомість.*

Ivanchenko O. M. Legitimacy and interpretation of legal norms: aspects of correlation

Abstract. The article provides a theoretical and legal study of aspects of the relationship between legitimacy and interpretation of legal norms in the modern state. It is determined that the purpose of interpretation is a correct, accurate and uniform understanding and application of the law, identifying its essence, which the legislator has put into verbal formulation, it is designed to counteract any attempts to deviate from the meaning of legal norms, to oppose the letter and spirit of the law, to find out the meaning of what the legislator has formulated. It is proved that the need to interpret the norms of law is due to various factors, including the dynamics of public relations and, accordingly, the dynamics of legislation, the interpretation is designed to counteract any attempts to deviate from the meaning of legal norms, to oppose the letter and spirit of the law, it does not and should not make changes and additions to existing normative legal acts. It is argued that the right becomes legitimate only if the rules established by law have received appropriate justification in the public consciousness. It is noted that the observance of legitimacy

in the process of interpretation and application of legal norms contributes to ensuring equality of all before the law, the same understanding of the meaning and content of legal norms, as well as identifying the imperfection of legislation and its development, in addition, legitimacy requires revealing the meaning and content of norms, based primarily on the law itself and legislation as a whole. It is proved that the priority in the activities of the law enforcement officer should be the result – legitimacy, that is, the perception of society, within which the principles of justice and expediency are implemented. It is determined that focusing primarily on the principles of justice and expediency in the process of interpreting and applying legal norms can hinder the development and improvement of legislation, because deviations from existing rules make us forget about their shortcomings. It is noted that if the law does not allow us to sufficiently identify the meaning and content of a rule of law, we should refer to the norms related to the interpretation of the principles of law set out in other normative legal acts, which form the basis of current legislation. It is argued that if the use of the above rules did not allow establishing the content and meaning of a rule of law, it is necessary to turn to external sources of interpretation – explanations of an official nature provided by authorized bodies, but from the point of view of legitimacy, priority should be given to internal sources of interpretation: a normative legal act containing a norm that is interpreted and legislation as a whole, including the goals and principles of legal regulation. It is determined that obtaining the requirements of legitimacy in the process of interpreting the norms of law requires serious theoretical training and developed logical thinking from the law enforcement officer. It is concluded that the principles of legitimacy require moral and psychological stability of the law enforcement officer, which does not allow him to deviate, depending on specific political, social and other conditions, including personal nature, from the true meaning and content of the rule of law.

Key words: *legitimacy of law, interpretation, normative legal act, rule of law, rule of law, justice, expediency, public consciousness.*

Постановка проблеми. Тлумачення норм права сьогодні являється складним, комплексним явищем. Це явище може розглядатися у двох площинах. Саму категорію тлумачення з одного боку розуміють як процес розумової діяльності індивіда, що досліджує певну правову норму, а також як з'ясування істинного сенсу норми і його пояснення. Такий процес може сприйматися у вигляді необхідного підготовчого етапу, передумови для вірного вирішення конкретної справи, здійснення роботи з кодифікації, складання архівів а інших інформаційних масивів законодавства, обліку нормативно-правових актів, роз'яснення норм права тощо. З іншого боку, тлумачення являє собою процес роз'яснення змісту певної норми права з боку певних органів і осіб, який при цьому має самостійне і спеціальне значення. Мета тлумачення у цьому розумінні – забезпечення правильного і однакового здійснення роз'яснення норми у всіх випадках, у яких така норма права має силу, а також, усунення незрозумілості і можливим помилок у процесі її застосування.

В нормативно-правових актах переважно чітко і з достатньо повно формулюються правові норми, що назагал виключає наявність протиріч при їх тлумаченні. Слід зазначити, що саме тлумачення не вносить і не може вносити поправок і доповнень в діючі норми права. Воно призначене, фактично, лише для пояс-

нення і уточнення тих положень, які вже сформульовані у відповідному нормативно-правовому акті.

Тлумачення норм права є необхідним, що обумовлюється різноманітними причинами, в тому числі динамікою суспільних відносин і, відповідно, динамікою законодавства. Разом із цим потрібно зазначити, що закони змінюються згідно із суспільно-політичною ситуацією не у процесі їхнього тлумачення, а в тому порядку, який було встановлено законодавством. Таким чином в процесі тлумачення неможна ані будь-яким чином змінювати зміст норм права, ані навіть частково відступати від норм права через їх застарілість або недоцільність. Легітимність закону вимагає суворого його дотримання, адже головним принципом легітимності, який становить необхідну умову правового порядку є застосування норм права відповідно до їх точного змісту. Але практично в усі часи існувала і досі не втрачає своєї актуальності проблематика співвідношення таких категорій як легітимність і справедливість, легітимність і доцільність норм права. Особливо гостро зазначена проблематика проявляється в процесі правозастосування, відбиваючись паралельно і на процесі тлумачення норм права. Сутність цих проблем полягає у відповіді на питання: чи є можливим відхилення від правових приписів в ім'я справедливості і доцільності чи ні?

Все вищезазначене і зумовило актуальність цього дослідження.

Метою статті є теоретико-правове дослідження аспектів співвідношення легітимності та тлумачення норм права в сучасній державі.

Аналіз наукових публікацій. Теоретико-методологічні аспекти поняття легітимності в сфері науки держави і права досліджували такі українські науковці як: А. Богачов, В. Дудченко, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, Т. Кравченко, П. Манжола, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, В. Нечипоренко, Ю. Оборотов, С. Олефіренко, О. Петришин, І. Рибак, Т. Сивак, О. Скрипнюк, С. Сливка, Л. Спинка, М. Тур, В. Федоренко, Х. Хвойницька, М. Цвік, С. Шевчук, Н. Юськів, та інші.

Проблематику легітимності як фундаменту права досліджували такі зарубіжні вчені як: К. Апель, Р. Арон, М. Вебер, Ю. Габермас, Р. Дворкін, І. Кант, Д. Лок, Н. Луман, Е. Макінтайр, Т. Парсонс, Д. Ролз, Ж. – Ж. Руссо, Ч. Тейлор, С. Хантінгтон, Х. Хайнінг та інші.

Питання тлумачення правових норм висвітлювали у своїх працях такі вчені, як: В. Антошкіна, Ю. Власов, Є. Євграфова, І. Косцова, М. Котенко, О. Скаун, Ю. Тодика, Л. Чулінда та інші.

Виклад основного матеріалу. Тлумачення є найдавнішим правовим інститутом. Ще римські юристи приділяли багато уваги пізнанню сенсу права, виробляючи відповідні правила і способи тлумачення. І в античні часи, і сьогодні основна мета тлумачення – однакове розуміння і застосування норм права [10, с. 40].

Мета тлумачення – правильне, точне і однакове розуміння та застосування закону, виявлення його суті, яку законодавець вклав у словесне формулювання. Воно покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону, з'ясувати сенс того, що законодавець сформулював. Основною ідеєю, якою має бути пронизане вчення про тлумачення, є ідея охорони і всемірного зміцнення законності, а разом з нею і легітимності права [7, с. 153].

У нормативних актах, як правило, чітко і з достатньою повнотою формулюються правові норми, що в принципі виключає можливість протиріч при їх тлумаченні. Тлумачення не вносить і не може вносити поправок і доповнень

в діючі норми. Воно покликане лише пояснювати і уточнювати те, що сформульовано в законі.

Тлумачення є неможливим у відриві від суспільно-політичної обстановки в країні, але це зовсім не означає, що в процесі тлумачення під приводом обліку змінених умов, потреб соціально-політичного і господарського розвитку можна відходити від точного сенсу правових норм, змінювати зміст норми, вкладений в неї законодавцем. Закони змінюються і пристосовуються до нових умов не в процесі їх тлумачення і застосування, а в установленому порядку самим законодавцем. В результаті тлумачення не створюється норма права, а лише виявляється, встановлюється виражена в законі державна воля. Тлумачення не повинно підміняти правотворчість там, де є прогалини в правовому регулюванні і де необхідно видання нових нормативних актів [9].

Тлумачення норм права представляє собою складне, комплексне явище. Його можна розглядати в двох аспектах. Під тлумаченням, по-перше, розуміють процес мислення особи, що вивчає правову норму, з'ясування сенсу норми і його пояснення. Це необхідний підготовчий етап, передумова для правильного вирішення конкретної справи, проведення кодифікаційної роботи, складання збірок і картотек законодавства, обліку нормативних актів, роз'яснення норми права тощо. По-друге, тлумачення передбачає роз'яснення змісту норми. Це діяльність певних органів і осіб, що має самостійне і спеціальне значення. Її мета – забезпечити правильне і однакове здійснення тлумачення норми у всіх випадках, на які вона розрахована, усунути неясності і можливі помилки при її застосуванні [10, с. 43].

Тлумачення-роз'яснення обов'язково має бути зафіксовано або у формі офіційного акту державного органу чи іншого органу, наділеного владними повноваженнями, або у формі рекомендацій і порад, що надаються громадськими організаціями або окремими особами, які не мають формально обов'язкового характеру.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена різними факторами, в тому числі динамікою суспільних відносин і, відповідно, динамікою законодавства. Але тут слід обов'язково пам'ятати, що закони змінюються відповідно до суспільно-політичної ситуації не в процесі

тлумачення, а в порядку, встановленому законодавством. Отже, є неприпустимим в процесі тлумачення ні змінювати зміст норм права, ні робити відступи від норм через їх старіння або недоцільність. Суворе дотримання закону є сутнісною вимогою його легітимності. Застосування норм права згідно їх точного змісту, не дивлячись на результати застосування в тих чи інших конкретних випадках, є тим принципом легітимності, який становить необхідну умову правового порядку [11, с. 140].

Але практично в усі часи існували і не втрачають своєї актуальності сьогодні проблеми співвідношення легітимності і справедливості, легітимності і доцільності. Особливо гостро вони проявляються в процесі правозастосування, відбиваючись і на процесі тлумачення норм права. Суть даних проблем полягає в питанні: чи є можливим відхилення від правових приписів в ім'я справедливості і доцільності чи ні? Існували раніше і існують тепер дві відповіді на дане запитання.

Перша відповідь – так, можливо. Для обґрунтування використовувалося в тому числі історико-політичне тлумачення, в процесі якого виявлялася зміна соціально-політичних умов, і, по суті, правозастосовувач змінював волю законодавця, припускаючи, що в умовах, які змінилися дане питання вирішувалося іншим чином, ніж спочатку вважав законодавець. Але якщо допустити таку можливість для правозастосовувача, то де гарантія, що він не стане змінювати значення і зміст новоприйнятих законів з мотивів справедливості і доцільності? Це може призвести до того, що закон буде тлумачитися і змінюватися так, як кожен його розуміє, пристосовуючи до кожної конкретної ситуації. Але таке положення призведе до підризу авторитету закону і законодавця, порушення режиму законності і правопорядку. Констатація зміненої соціально-політичної ситуації є аргументом на користь змін законодавства, але ніяк не на користь викривлення сенсу закону. Справедливість і доцільність насамперед повинні лежати в основі законодавчої, а не судової чи, наприклад, адміністративної діяльності [3].

Вбачається, що необхідно вирішувати такі питання на користь законності. При тлумаченні і застосуванні законів треба виходити

з букви закону, діяти, виходячи зі змісту і значення закону, відповідно до волі законодавця, вираженої в законі. Звичайно, це зовсім не означає заперечення принципів справедливості і доцільності. Проблема полягає в тому, що якщо норма права буде зводитися до кожної конкретної ситуації, яку повинен вирішити правозастосовувач, то в кінцевому підсумку людина (чи інший суб'єкт права) буде поставлена в залежність від правозастосовувача, а не в рамки закону, що є рівними для всіх. Як наслідок, породжуються свавілля і корупція у сфері правозастосовної діяльності [5].

Тлумачення покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону. Воно не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів. Основна мета тлумачення – точне і однакове розуміння і застосування закону, виявлення його сенсу і змісту, які законодавець вклав у словесне формулювання [10, с. 40].

Більш того, тут не можна не звернутися до слів Ю. Власова, який писав, що застосування норм права на засадах справедливості або доцільності знищує всяке значення видання загальних правил; заперечення проти легітимності – це заперечення проти самої норми [2, с. 28]. Дане положення зовсім не означає ігнорування або заперечення справедливості і доцільності як принципів тлумачення і застосування права. Але пріоритетним у діяльності правозастосовувача має бути результат – легітимність, тобто сприйняття суспільством, в рамках якого реалізуються засади справедливості і доцільності.

Орієнтація в першу чергу на засади справедливості і доцільності в процесі тлумачення і застосування норм права може перешкоджати розвитку і вдосконаленню законодавства. Завдяки постійним відхиленням від точного сенсу норми з метою зменшення несправедливої її дії в конкретних випадках, послаблюється свідомість незадовільності чинного права. Відхилення від існуючих правил змушує забувати про їх недоліки. Несправедливі і недоцільні закони продовжують жити, «висіти» над головами громадян, і з часом можуть обрушуватися на них усією своєю вагою, якщо суд або адмі-

ністрація визнають у певний момент доцільним застосувати закони в точності. Тим часом, якби норми застосовувалися точно, то несправедливість і недоцільність деяких з них позначалася б швидко і різко. Громадська думка присипляється тоді, коли вона повинна була б не спати. Складається враження, ніби все йде благополучно там, де, насправді, цього зовсім немає. Кілька різних результатів застосування непридатного закону – і останній примушений був би поступитися місцем новому [1].

Отже, дотримання легітимності в процесі тлумачення і застосування норм права сприяє забезпеченню рівності всіх перед законом, однаковому розумінню сенсу і змісту норм права, а також виявленню недосконалості законодавства і його розвитку. Крім того, легітимність вимагає розкривати сенс і зміст норм, виходячи в першу чергу з самого закону і законодавства в цілому.

Легітимність тлумачення норм права передбачає дотримання ряду вимог. Розкриття сенсу і змісту норми права має виходити зі змісту і сенсу нормативно-правового акту в цілому. Ще римські юристи відзначали, що є несправедливим, не розглянувши весь закон, вирішувати справу і давати відповідь на підставі будь-якої частини закону [4]. Дану думку розвинув відомий український науковець Ю. Тодика у своїй монографії «Тлумачення законів і Конституції України: теорія і практика», де він сформулював правила словесного тлумачення. Перше його правило говорить: «якщо в самому законі зазначено, в якому сенсі вживається дане слово, то в такому саме сенсі воно і повинно розумітися» [12, с. 170]. Правильному розумінню сенсу і змісту норм права сприяють дефінітивні норми.

Якщо такі відеутні, Ю. Тодика пропонував звертатися до тих норм, де даний термін або категорія зустрічається або де мова йде про той самий предмет, називаючи це тлумаченням за допомогою паралельних місць. Друге правило, сформульоване ним, стверджує: «якщо сенс слова прямо не визначений в самому законі, то слід встановити його на підставі зіставлення паралельних місць» [12, с. 171].

Також необхідно враховувати, що значення слів, які використовуються в тексті правової норми, залежить від тих слів, з якими воно вживається в тому чи іншому випадку, «а тому слова

повинні тлумачитися не окремо, а в сукупному зв'язку» [12, с. 172].

Розкриттю справжнього сенсу і змісту норми права сприяє звернення до цілей і завдань прийняття відповідного нормативно-правового акту, принципів, що складають його основу. Важливе значення тут набувають декларативні норми, положення, що закріплюються в преамбулах нормативно-правових актів.

Якщо закон не дозволяє в достатній мірі виявити сенс і зміст норми права, слід звернутися до норм, пов'язаних з тлумаченням, що викладені в інших нормативно-правових актах, та принципів права, що становлять основу чинного законодавства [13].

Якщо використання вищевикладених правил не дозволило встановити зміст і сенс норми права, слід звернутися до зовнішніх джерел тлумачення – роз'яснень офіційного характеру, які надаються уповноваженими на те органами.

Але з позицій легітимності пріоритет необхідно віддавати внутрішнім джерелам тлумачення: нормативно-правовому акту, що містить норму, яка тлумачиться і законодавству в цілому, включаючи цілі і принципи правового регулювання.

Таким чином, дотримання вимог легітимності в процесі тлумачення норм права вимагає від правозастосовувача серйозної теоретичної підготовки, розвиненого логічного мислення. Як зазначав М. Котенко, «немає нічого помилковішого ніж думка, нібито застосування норм на засадах легітимності є абсолютно простою механічною справою. Навпаки, незрівнянно простіше вирішувати справи згідно інстинкту, відповідно почуттю, яке підказується враженнями, сприйнятими конкретною обстановкою. Дійсно, на цей шлях штовхає нерідко нездатність отримати належне рішення логічним шляхом» [6].

Засади легітимності вимагають моральної і психологічної стійкості правозастосовувача, що не дозволяє йому відхилитися в залежності від конкретних політичних, соціальних та інших умов, в тому числі особистого характеру, від істинного сенсу і змісту норми права. Ці якості виховуються тільки в атмосфері легітимності, а не справедливості і доцільності. Люди з таким психічним складом, при всій видимій їх бездушності, мають величезну суспільну цінність [8]. Це психологія громадського діяча,

здатного піднятися і стати вище своїх особистих інтересів, зв'язків, почуттів, які властиві йому, як приватній людині.

Висновки. Право стає легітимним тільки в тому випадку, коли встановлені законом правила отримали відповідне обґрунтування в суспільній свідомості. Тлумачення покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону. Воно не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів. Основна мета тлумачення – точне і однакове розуміння і застосування закону, виявлення його сенсу і змісту, які законодавець вклав у словесне формулювання. Дотримання легітимності в процесі тлумачення і застосування норм права сприяє забезпеченню рівності всіх перед законом, однаковому розумінню сенсу і змісту норм права, а також виявленню недосконалості законодавства і його розвитку. Крім того, легітимність вимагає розкри-

вати сенс і зміст норм, виходячи в першу чергу з самого закону і законодавства в цілому. Пріоритетним у діяльності правозастосовувача має бути результат – легітимність, тобто сприйняття суспільством, в рамках якого реалізуються засади справедливості і доцільності. Орієнтація в першу чергу на засади справедливості і доцільності в процесі тлумачення і застосування норм права може перешкоджати розвитку і вдосконаленню законодавства, адже відхилення від існуючих правил змушує забувати про їх недоліки. Дотримання вимог легітимності в процесі тлумачення норм права вимагає від правозастосовувача серйозної теоретичної підготовки, розвиненого логічного мислення. Засади легітимності вимагають моральної і психологічної стійкості правозастосовувача, що не дозволяє йому відхилятися в залежності від конкретних політичних, соціальних та інших умов, в тому числі особистого характеру, від істинного сенсу і змісту норми права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Власов Ю. Л., Нагребельний В. П. Тлумачення норм права. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6 : Т-Я. 2004. 768 с.
2. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. 180 с.
3. Євграфова Є. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 40–51.
4. Калюжна Ю.І. Пошук нових теоретико-методологічних ключів до концепту «легітимність влади». *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2012. № 7. С. 33–38.
5. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права / Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Львів : Новий світ, 2013. 581 с.
6. Котенко М.В. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО*. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 62–64.
7. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. 3-тє вид., змін, й доп. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
8. Новаченко Т.В. Авторитет керівника як тип легітимності влади. *Вісник НАДУ при Президентіві України. Серія «Політичні науки»*. 2016. № 2. С. 62–67.
9. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид. 5-тє, зі змінами. К. : Атіка, 2011. 176 с.
10. Саміло Г. О. Проблеми тлумачення правових норм : навч.-метод. посібник. Запоріжжя: ЗНТУ, 2017. 218 с.
11. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2008. 656 с.
12. Тодика Ю.М. Тлумачення законів і Конституції України: теорія і практика : монографія. Харків : Факт, 2011. 328 с.
13. Чулінда Л.Г. Застосування юридико-лінгвістичного та логічного способів тлумачення нормативно-правових актів. *Законодавство України*. 2005. № 2. С. 3–8.